

Національна академія наук України
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні

ЖИТТЯ — У СЛОВО́

*Збірник наукових праць
на пошану академіка
Віталія Макаровича Русанівського
(1931–2007)*

Київ 2011

З ІСТОРІЇ УКР. *ТОВАРИШ*, АБО ДО ПРОБЛЕМИ ДАВНІХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Статтю присвячено проблемі походження, історії і функціонування слів із значенням 'товариш' у слов'янських мовах.

Ключові слова: походження, запозичення, тюркські мови, значення, похідні.

Стаття посвячена проблемі походження, історії і функціонування слів со значенням 'товариц' в славянських языках.

Ключевые слова: происхождение, заимствование, тюркские языки, значение, производные.

The article deals with the problem of origin, history and functioning of words with the meaning of 'comrade' in the Slavonic languages.

Keywords: origin, loan word, Turkic languages, meaning, derivatives.

Назване в заголовку слово не сприймається абсолютною більшістю носіїв української мови як чужорідне. І в цьому, зрештою, немає нічого дивного. Про його іншомовне (східне, а точніше тюркське) походження відомо переважно мовознавцям, зокрема етимологам. Утім, історію цього слова, як і багатьох інших, не можна вважати достатньою мірою прозорою, а походження – з'ясованим остаточно. Це стосується і його основної, або ж найвідомішої, етимологічної інтерпретації – тюркської.

Вихідною вважатимемо концепцію М. Фасмера, котрий, відкидаючи можливість слов'янських витоків, тлумачив рос. *товариц* як похідне від рос. *товар* (цей факт слід уважати загальноновизнаним), давнього запозичення тюркського походження [12 IV, 68]. Першими у переліку відповідних етимонів у статті про *товар* [12 IV, 67] наводяться уйг. *tavar* 'майно; худоба' (відоме з XI ст.), а також тур. *tavar* й аналогічне чагаське (тобто староузбецьке – прим. авт.) слово із значеннями 'майно, статок; товар; худоба'. Варто згадати з цього приводу, що до основних видів діяльності уйгурів (одного з історично найдавніших тюркських етносів) традиційно належали саме торгівля і тваринництво. (Не отримала підтримки подібна експлікація, в основі якої – інший тюркський етимон, а саме чув. *tāvar* 'сінь', входження якого датується «епохою домонгольських русько-булгарських зв'язків» [12 IV, 68], тобто йдеться про період, що тривав до середини XIII ст.). Близькі за формою і значенням слова існують і в інших тюркських (балкарській, кримськотатарській, туркменській), а також монгольських (мон-

гольській, калмицькій) мовах. Саме в такому контексті автором того ж класичного словника згадується як можливе вихідне джерело вірм. *tavar* ‘вівця; стадо’, а також ‘яловичина’ і ‘тавро’ (звернімо увагу на зовнішню подібність слів *товар* і *тавро*). Підтвердити або заперечити таку гіпотезу складно, оскільки йдеться про надто віддалені історично часи, проте, за умов її дійсності, складалася б надзвичайно цікава ситуація, тобто йшлося б про індоєвропейське слово, запозичене тюркськими мовами, з яких воно згодом було запозичене слов’янськими, тобто іншими індоєвропейськими, мовами. Проте все має гіпотетичний характер, а достатньою мірою переконливих свідчень бракує.

Що ж до історично найдавніших значень і вербалізації гаданого запозичення на східнослов’янських теренах, то в словнику І. І. Срезневського (в контексті д.-рус. *товарь*) називаються значення ‘стан’, ‘обоз’, ‘майно, добро’ і, нарешті, власне ‘товар’, а також досить близьке до нього ‘гроші’ [10 III 2, 969–971], а перша фіксація слова в значенні ‘товар’ датується 1229 р. Тому можливий шлях семантичного розвитку можна представити як ‘худоба’ → ‘майно’ → ‘товар’. У коментарях М. Фасмера стосовно значення ‘похідний табір’ говориться про певну «тюркську форму, близьку до тур. і кр.-тат. *tabug*», які порівнюються з рос. *табор* [12 IV, 68]. Зазначимо, що назване турецьке слово в сучасній мові вживається у спеціалізованих значеннях ‘батальйон’ і ‘колона’.

Водночас автор сучасного історико-етимологічного словника П. Я. Черних виокремлює в контексті давньоруського слова як, можливо, «старше на східнослов’янському ґрунті» саме значення ‘стан, військовий табір’, яке співіснує із значеннями ‘майно’ і ‘гроші’; всі ці значення історично передують пізнішому ‘товар’; водночас застарілі значення наведених вище тюркських лексем збільшують сумніви щодо можливості запозичення [13 II, 247].

Зразком принципово іншого підходу є новітня концепція українського економіста й історика В. В. Березяка, згідно з якою укр. *товар*, як і ціла низка інших слів (на зразок *свято*, *варто*, *золото*, *вівторок*, *сито* і т. д.) містить у собі хатський (хетський – прим. авт.) вказівний займенник *-то* (-to); водночас за семантикою кореня *-вар* воно порівнюється, зокрема, з нім. *Wert* ‘цінність, вартість’, *Ware* ‘товар’, *Werter* ‘охоронець, вартувий’ тощо; таким чином, укр. *товар* тлумачиться як ‘те, що корисне, необхідне, має цінність’ [1]. Однак таке трактування, що не відповідає традиційній етимологізації всіх названих лексем, потребує детальнішого й переконливішого наукового обґрунтування. Іншим прикладом «революційного» підходу до мовознавчих питань є погляди сучасного ізраїльського дослідника Й. Ольшаницького (конструктора й технолога за фахом), що тлумачить рос. *товар* як скорочену форму, в основі якої – широковживані в торгівлі єврейські слова *ТОВА ДАВАР* ‘добра (хороша) річ’, а російську та інші слов’янські мови вважає діалектами давньоєврейської.

Із д.-рус. *товаръ* генетично пов'язане укр. *товар*. Власне, йдеться про загальнослов'янську словоформу *tovarъ*, яку надто важко пояснити лише на слов'янському ґрунті, що теж певною мірою зумовило виникнення «східної» гіпотези. Ст.-укр. *товар(ь)* виступає в текстах початку XV ст. у значенні 'товар, крам', середини того ж століття у значенні 'майно' й кінця того ж періоду в значенні '(велика рогата) худоба' [8 2, 433], останні два значення, існують, зрештою, й досі [9 X, 159], проте їх слід уважати вже історичними. Рос. *товар* має в сучасній мові фактично єдине значення, з яким співвідноситься й семантика низки його дериватів. У словнику В. І. Даля ще фіксуються, однак, значення 'майно, добро, статок, пожитки, нажите', а також 'похідний, військовий обоз' і 'укріплений стан' [2 IV, 408–409]. Сучасне блр. *тавар* можна вважати загалом моносемантичним, оскільки значення 'свійська рогата худоба' в різних лексикографічних джерелах тлумачиться як місцево-говіркове або обласне.

У цитованій вище статті М. Фасмера наводяться й інші слов'янські паралелі рос. *товар*, а саме б. *товар* 'вантаж; поклажа', с. *товар* 'вантаж; ноша', слвн. *tovar* 'т. с.', ч. *tovar* 'виріб, фабрика' і 'товар'. Б. *товар* має, окрім названих вище значень, ще й переносні 'клопіт, тягар', що свідчить про давній «стаж» запозиченого слова в мові. Крім того, всі похідні на зразок *товарен* 'вантажний' або 'в'ючний' (пор. *товарен вагон* або *товарно животно*) відбивають його основне семантичне наповнення. С. *товар* і хорв. *tovar*, на відміну від слвн. *tovar*, тлумачаться не тільки як 'вантаж; поклажа', а і як 'ноша; в'язанка' і 'в'юк; віз', особливо ж цікавим є фіксоване з позначкою *obl.* значення 'осел'. Його можна розцінювати і як наслідок метонімічного перенесення значення, і як відгомін значення 'худоба', притаманного гаданим тюркським етимонам. Про давність ч. *tovar* свідчить існування цілої низки похідних словоформ на зразок *továrna* 'завод, фабрика' або *továrnik* 'фабрикант, заводчик'. Основним значенням слвц. *tovar* у сучасній мові є 'товар', водночас іменник *továreň* позначає знову ж таки 'завод' або 'фабрику'. Водночас у сучасній польській мові 'товар' є фактично єдиним значенням відомого з XV ст. слова *towar*, що відбивається у його численних похідних – пор., напр., *dom towarowy* 'універмаг'.

Повернімося до етимології, а точніше до тюркських коренів розглянутих вище слов'янських слів. Сучасні турецькі лексикографічні джерела фіксують слово *dağar* із значеннями 'дрібна рогата худоба' і 'стадо овець (кіз)' [15, 476]. Паралелями в інших тюркських мовах є ног. *тувар* 'худоба', каракалп. *тауар* і *товар* 'товар', башк. *тауар* 'товар; тканина' тощо. Цілком слушно видається думка, що її висловлював П. Я. Черних, говорячи про сумнівність принаймні деяких прикладів із сучасних тюркських мов (народів колишнього СРСР), оскільки не можна виключати вплив російської мови [13, 247].

Отже, слід констатувати, що в такому разі у слов'янських мовах відбувся своєрідний семантичний перехід від поняття 'худоба' (як одного з основних від-

давна товарів) до позначення товару як такого, тобто маємо власне типовий випадок розширення й узагальнення значення.

Так само прозорим видається подальший словотвірний процес, унаслідок якого утворилися деривати на зразок рос. *товарищ* (перша фіксація – у монастирському збірнику XV ст.) або *товарищ* (в історичній хроніці XVII ст.), а також *товарищ* на позначення колеги, напарника (що торгує тим самим або подібним товаром), співвласника майна тощо. Цікаве припущення щодо суфіксації висловлював І. І. Срезневський, за яким останнє слово могло утворитися під впливом д.-рус. *товарище* ‘стан’ [10 III 2, 968].

Власне українська лексема *товариш(ь)* відома з текстів кінця XV ст. й пояснюється не тільки як ‘співучасник, спільник’, а й як ‘рівний за соціальним станом’ [8 2, 433]. Своєрідною універсальною ілюстрацією цих значень може бути вживання слова І. Котляревським у прикладах на зразок *Я твій товариш буду щирий*.

У текстах XVII–XVIII ст. воно вже нерідко виступає і в алокутивній ролі, тобто як засіб звертання. Відомо, що на Запорізькій Січі побутували такі звертання, як *товариш(у)* і *товариство*. Ще з другої половини XVII ст. перше з них стосувалося «старшинського звання, що надавалося в реєстровому козацькому війську полковій старшині» [3, 598]. (Навіть Богдан Хмельницький називає себе у художньому творі XVIII ст. *товаришем* *войська низового запорозького*.) Названі алокутиви співіснували з так само поширеними в козацькому середовищі звертаннями родинного зразка: *батьку*, *діти мої*, *браття* і т. ін. Це пояснюється передусім демократичними засадами суспільних відносин, що були властивими козацькій спільноті. Історики, зокрема В. Г. Костомаров, зазначали, що, наприклад, у піснях українські козаки звертаються до своїх із словами *брати й товариші* [див. 5, 23]. Класичні твори XIX – початку XX ст. містять також чимало зразків дещо незвичних із погляду сучасної мови звертань на зразок *дорогий товаришу* (В. Стефаник, Леся Українка), *ласкава пані і дорога товаришко* (І. Франко) і навіть *(дорогий) пане товаришу* (І. Франко, О. Маковей) та ін. (багато таких прикладів зібрано нашою колегою О. М. Миронюк).

У сучасній українській мові проблема звертання, зокрема офіційного, стала насправді досить відчутною й особливо актуальною. Звернімося, наприклад, до військової сфери. Ще не так давно Статут внутрішньої служби Збройних сил України передбачав вільне вживання військовиками двох форм на вибір, тобто *пане* і *товаришу*, аж поки 2004 р. Верховна Рада не ухвалила закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України», згідно з яким було затверджено лише останню форму («радянського» зразка). Це викликало неоднозначну реакцію у суспільстві, аж до відверто негативної. (Звертання *товарищ* збереглося і в сучасній російській армії. Утім, у цьому разі йдеться радше не

про ідеологію, а про те, що таке звертання має сприяти зміцненню військової дисципліни й створенню демократичної атмосфери з дотриманням прав людини. Варто згадати з цього приводу про те, що під час Великої Вітчизняної війни бійці штрафних батальйонів не мали права звертатися так до інших солдатів та офіцерів і навпаки, натомість належною формою звертання було *гражданин*. Так само не можна було називати товаришами в'язнів, насамперед політичних.) Що ж до укр. *товаришу/товаришко*, характерного для офіційного й певною мірою повсякденного звертання радянської доби, то не можна не констатувати парадоксальної швидкості, з якою воно (особливо жіноча форма, часто вживана свого часу Лесею Українкою, що так і не набула помітного поширення) вийшло з лексики більшості громадян України (наголосимо, однак, на тому, що йдеться насамперед про алокутивну функцію), перетворившись фактично на історизм. Показовими видаються в цьому контексті слова О. Теліги про те, що *«Жінка-товариш» має переважно так мало жіночості, що – викликаючи пошану, ніколи не викликає любові й адорації*. Хоча загальний сенс висловлення поетеси є ширшим, оскільки йдеться не тільки й не стільки про звертання, воно має, на нашу думку, цілком певний логічний зв'язок із розгляваними соціолінгвістичними явищами. Інше, тобто питоме, значення зберігає збірна форма *товариство*: *Це літо – для нас, товариство! Давайте жить, / Щоб чистим був колір і світлим було горіння* (І. Жиленко). Проте укр. *товариш*, як і його російський та інші відповідники, і в літературі радянського періоду, яка теж певним чином відбивала стан мови і мовлення, далеко не завжди (у тому числі і в звертальній функції) мало ідеологічне наповнення, що не виключало його громадянського звучання: *Ні перед ким не станеш спину гнути, / Не віддасися ворогу в ясу, / Якщо ти зміг, товаришу, відчутти, / Свого народу велич і красу* (В. Симоненко).

Рос. *товарищ* також відоме з пам'яток XV ст. У словнику І. І. Срезневського його (давньо)руський етимон тлумачиться як 'учасник' і 'співтовариш' [10 III 2, 969]. Згадаймо з цього приводу класичні рядки І. Крилова *Когда в товарищах согласья нет, на лад их дело не пойдет* або *С таким товарищем не скучен скучный путь* В. Жуковського.

Особливий інтерес в історичному плані становить уживання цього незвичайного слова у російському звертанні. Так, наприкінці XVIII ст., окрім традиційних форм *господин* або *сударь*, починають використовуватися паралельно слова *товариш* і *гражданин* [див. 6, 324]. Але якщо перше з них було скоріше образним, зокрема поетичним, засобом і в цілому синонімом слова *друг*, то друге мало виразний соціально-політичний відтінок, бо вочевидь натякало на події Великої французької революції. Тому воно було заборонене царем Павлом I, що був, як відомо, її супротивником і прихильником авторитарного Наполеона Бонапарта. Цікаво, що застаріле нині рос. *товарка* або *товаристка* (історично

відповідники слова *товарищ* у жіночому роді) із значеннями ‘подруга; підсобниця, помічниця, учасниця в справі’ майже ніколи не вживалися у звертанні.

Рос. *товарищ* теж було поетичним засобом інтимізації, близьким за значенням до слова *друг*. У сучасника Пушкіна читаємо: *Дай руку мне, товарищ добрый мой...* (Є. Баратинський – із вірша «Дельвігу»). Те саме можна поширити й на звертання у множині – згадаймо покладені на музику слова Є. Студенської (із «Пам’яті «Варяга»»): *Наверх, о, товарищи, все по местам! / Последний парад наступает!* Так само майже сучасне звучання (як у творах радянського періоду) має пушкінське *Товарищ, верь: взойдет она, / Звезда пленительного счастья...*

Що ж до офіційної сфери, то відомим є факт існування в адміністративній і юридичній системі Російської імперії таких посад, як *товариш министра, (председателя, прокурора)*, в назвах яких перше слово виступало у значеннях ‘помічник’ або ‘заступник’.

Отже, слово *товарищ*, яке стало наприкінці XIX ст. внутрішньопартійним звертанням у РСДРП, почало набувати нових значень, в яких формальність поєднувалася з демократичністю, – згадаймо написану 1906 р. казку М. Горького, яка так і називалася – «Товарищ!» У липні того ж року в передовій статті газети «Россия» від з’явився саркастичний вираз *господа «товарищи»*, стосовний супротивників самодержавного ладу, а точніше революціонерів, що вдавалися до збройних методів політичної боротьби. Так само пізніше, під час громадянської війни, цю традицію було продовжено представниками білого руху, що вживали слово *товарищи* у пейоративному значенні, стосовному червоноармійців і радянської влади взагалі.

Варто зазначити досить цікавий психолінгвістичний факт. З одного боку, семантика рос. *товарищ* не зазнала особливих змін, але, з другого боку, його новий соціальний статус, особливо після 1917 р., не міг не позначитися на конотації. Порівняймо два приклади з російської поетичної класики – пушкінське *Прощай, мой товарищ, мой верный слуга, / Расстаться настало нам время з «Пісні про вішого Олега» з закликом В. Маяковського Слушайте, товарищи потомки!* (поема «На весь голос»), в яких одне й те саме слово сприймається зовсім по-різному, бо в останньому випадку воно вже дещо відходить за значенням від слова *друг*. Можна порівняти також назви двох поетичних творів різних історичних епох, написаних відповідно 1826 і 1919 р. – «Товарищам» Є. Баратинського і «Товарищам интеллигентам» В. Брюсова. Водночас у класиків дореволюційного періоду можна знайти такі приклади, в яких те саме слово виступає у фактично нейтральному значенні. І все-таки по-різному можна сприймати приклади на зразок наступного. У написаному 1901 р. оповіданні О. Купріна «Тост», дія якого переноситься у далекий 2096 рік, інженер Північної

полярної станції промовляє: *Товарищи! Если вы согласны, то я сейчас же свяжусь с нашими дорогими сотрудниками, работающими на Южной станции.* Це підтверджує той факт, що позамовні чинники справляють вплив не тільки на мову, а й на мислення. Новий соціальний статус звертання *товарищ* після революційної доби відразу відкрив нові можливості для його стилістичного використання. Так, для створення іронічного ефекту послуговується ним О. Блок у поемі «Дванадцять»: *Что нынче невеселый, / Товарищ поп?* Схожим за стилістикою є приклад із «Дванадцяти стільців» І. Ільфа і Є. Петрова: *Только вы, дорогой товарищ из Парижа, плюньте на все это* (слова Остапа Бендера).

Утім, історія свідчить і про те, що процес переходу від *господина* до *товарища*, офіційно легалізованого сталінською конституцією 1936 р. й затвердженого «Моральним кодексом будівників комунізму» 1961 р. (маємо на увазі принцип «Людина людині – друг, товариш і брат»), у Радянському Союзі був, попри все, поступовим і нелегким, особливою мірою це стосувалося представників старої і навіть певною мірою нової інтелігенції. Показовими в цьому плані є рядки з роману В. Набокова «Машенька», дія якого відбувається у 20-і роки минулого століття в російському пансіоні в Німеччині: *Очень все правильно, ...так и должно быть в порядочной стране. Тут вам не российский кавардак. Вы обратили внимание, что на парадных дверях написано? «Только для господ». Это замечательно. У «Собачому серці» М. Булгакова професор Преображенський на запитання «вчорашньої тварини» Шарикова *Вы что на это выразите, товарищ?* відповідає обуреним вигуком: *Я вам не товарищ!* Переконливими є й деякі пасажі з трилогії «Московська сага» російського прозаїка і колишнього дисидента В. Аксьонова, наприклад наступний, в якому представник старшого покоління лікарів (дія відбувається у 1925 р.) так починає свій виступ на консилиумі: *На рентгеновских снимках, господа, то есть, простите, тов... словом, уважаемые коллеги...* (До речі, саме останнє слово, стало наразі основним замінником або принаймні синонімом ‘товарища’ в науковій сфері, що стосується й української мови.) Як відомо з радянської історіографії й літератури, саме за допомогою слова *товарищ*, тобто зовні доволі демократично, зверталися в офіційній і неформальній ситуації до «червоного тирана»: *Товарищ Сталин, обстановка требует немедленного свертывания операции...* (В. Пікуль). До того ж саме так не зверталися ні до кого з інших радянських керівників. Цікавими є спостереження В. Аксьонова про *расслоение и появление того, что впоследствии было названо «партийной этикой», согласно которой кто-то кого-то мог назвать «Николаем» или «Григорием», а другой обязан был подчеркивать свое расстояние от всемогущего бонзы, употребляя отчество или даже официальное «товарищ имярек», однако... все на «ты» и все свои.* Порівнюючи всі ці різнохарактерні приклади, згадаймо невмирущі гоголівські слова: *Бывали и**

в других землях товарищи, но таких, как в Русской земле, не было таких товарищей.

Згодом, унаслідок нових історичних перипетій і під впливом осучасненої громадської думки, згідно з якою, зокрема, слово *товарищ* було дискредитоване «більшовиками» й радянськими громадянами взагалі (до того ж навіть у сучасних навчальних посібниках з етикету і науково-популярних виданнях нерідко згадується не без імпліцитної іронії про тюркське походження цього слова та його етимологічних відповідників, зокрема укр. *товариш* [див., напр., 7, 84]), у російській мові на початку 90-х рр. минулого століття розпочався інший процес – своєрідне повернення до традиційних історичних звертань. Слід, однак, зауважити, що як упродовження слова *товарищ* після 1917 р., так і повернення до звертання *господин* після 1991 р. вирізняються не зовсім природним характером. Показовий приклад знаходимо у новому «Глумачному словнику російської мови кінця ХХ ст.» (видання 2000 р.), де наводяться рядки з газетної статті («Аргументи і факти», № 8 за 1995 р.): *За чем стоим, товарищи? То есть господа, я хотел сказать... За валютой. За жетонами метро. За акциями любимого АО* [11, 177]. Тобто, як бачимо, думка сучасного мовця рухається вже у зворотному напрямі. Дозволимо собі навести також надзвичайно виразний за змістом зразок так званого інтелігентського фольклору останніх років існування СРСР: *Когда было мясо в щи – / Звали нас «товарищи». / Как пропала вся еда – / Стали все мы господа.*

У Радянській Білорусії також поширилися (переважно на офіційному рівні) звертання – ознаки нової доби, що не могло не відбиватися в літературі: *Я думаю, таварыш Алесь, што заўсёды не шикодзіць слухаць старэйшых* (П. Бровка). Проте в сучасній мові на зміну приходять не традиційне *пан*, що й досі має загалом негативну конотацію в історичній свідомості багатьох носіїв білоруської мови, а відносно маловживане раніше слово *спадар*, яке за формою наближається до укр. *господар*, а за значенням є еквівалентом рос. *господин*. Як показують спостереження, державні службовці й представники ЗМІ намагаються уникати історичних білоруських звертань на зразок *спадар*, *спадарыня*, *спадарства*, які певний час перебували немовби під негласною забороною. І ось, наприклад, таке звертання вжив не так давно в своєму привітанні жінкам із нагоди свята 8 Березня міністр освіти: *жадаю Вам, дарагія спадарыні, моцнага здароўя і шчасця...* (Зовсім «свіжий» приклад – у квітні цього року президент О. Лукашенко, звертаючись на нараді до представників уряду й силових структур у зв'язку з терористичним актом, ужив дещо незвичне для такого контексту рос. *мужики*.)

Що ж до інших слов'янських мов, то доля слів, генетично споріднених із укр. *товариш*, складалася в них по-різному.

У польській мові ще в текстах XV ст. зафіксовано слово *towarzysz* у специфічному значенні ‘шляхтич, що вступає до гусарської або лагної хоругви з власним почтом’ (пор. українські козацькі звання *бунчуковий* або *значковий товариш*), але відомі так само значення ‘підмайстер’ і (діал.) ‘приятель’ і ‘наречений’, з якими порівнюється каш. *tovařeš* ‘той, хто проводить час разом’ [14, 639]. Історичні традиції виявилися настільки живими, що навіть за часів соціалістичної Польщі майже штучні «замінники» класичних *pan* і *pani*, тобто *towarzysz* ‘товариш’ і *towarzyszka* ‘товаришка’, так, власне, й не змогли «прижитися» в мовленні. Можна навести чимало показових прикладів на зразок російської пісні радянських часів, присвяченої польській столиці, з красномовними словами приспіву *нани Варшава, товариц Варшава* або тексти на зразок виданого у Польщі підручника польської мови для російськомовних читачів, в якому польський іменник *pan*, сфера вжитку якого не зазнала особливих змін навіть у ПНР, пояснюється як ‘вы (*звертання до чоловіка*), мужчина, товариц’, а *pani*, відповідно, як ‘вы (*звертання до жінки*), женщина, товариц’. У російських перекладах із польської (радянської доби) часто зустрічаються не дуже типові для польської дійсності словосполучення на кшталт *товариц Ковальский* [4, 6] – у популярній книзі з правил етикету. Подібні обставини стосуються, до речі, і ввічливого *Wy* ‘Ви’. Навіть у деяких навчальних виданнях фрази будувалися за загальнослов’янським, а точніше за російським типом: *Drodzy towarzysze i przyjaciele! W imieniu delegacji polskiej chciałbym Was pozdrowić* ‘Дорогі товариші та друзі! Від імені польської делегації я хотів би привітати Вас’. Утім, явище мало не стільки офіційний, скільки офіціозний характер, тому говорити про його справжнє поширення не можна. Те саме стосується загалом і серболужицьких лексем того ж походження – в.-луж. *towař* і н.-луж. *towariš*.

У чеській мові на особливу увагу в нашому випадку заслуговують архаїзми *tovař* із значеннями ‘підмайстер’ і (переносними) ‘друг, товариш’; у сучасній мові у значенні ‘товариш(ка)’ уживаються інші слова, а саме *soudruh* і *soudružka*, які, за свідченнями інформантів, майже миттєво вийшли з широкого вжитку наприкінці XX ст. Значення ‘підмайстер’ має і слвц. *továřiš*; так само донедавна ширшу сферу вжитку мали ідеологізовані позначення ‘товариша’ *sudruh* і *sudružka*.

Водночас на південнослов’янських теренах (попри наявність ст.-сл. *товаришть*) лексеми того ж походження майже не поширилися. Єдиний виняток складає слвн. *továřiš* (перша фіксація – XVI ст.), – це слово, цитоване в словнику М. Фасмера, як і форма жіночого роду *továřišica*, було офіційним партійним звертанням за часів союдної Югославії, досить згадати словенську пісню під характерною назвою «*Továřiš Tito*». Водночас у сербській, хорватській, македонській і болгарській мовах семантичними відповідниками названих вище словен-

ських назв, є, відповідно, с. *друг* і *другарица* (нині вони знову стали синонімами слів на зразок *приятель* ‘приятель, друг’), хорв. *pridružnik* (-ca), меншою мірою *drug*(arica), макед. і б. *другар(ка)*, які поширювалися й на сферу особистих стосунків між людьми. Б. *другар* у сучасній мові набуло навіть прозивного значення як назва партійного функціонера або керівника середнього або високого рангу.

Значимо також, що в інших мовах (балтійських, германських, романських тощо) слова іншого (єдиний виняток становить хіба що запозичене рум. *toarăș*, стосовне компартійно-ідеологічної сфери, на відміну від питомого *samarad* ‘товариш’ як ‘співробітник, колега’) й різного походження, об’єднані семою ‘товариш’, досі вживаються також серед соціалістів (вони є офіційними звертаннями в Соціалістичному Інтернаціоналі) і соціал-демократів, лейбористів, троцькістів, анархістів тощо.

Так, балтійськими відповідниками офіційного рос. *товарищ* стали свого часу у радянській Литві слова *draiugas* ‘друг’ і *draiugė* ‘подруга’ (пор. лтс. *draugs* і *draudzene* ‘т. с.’), у той час як у Латвії аналогічні функції виконували слова іншого походження – *biedrs* ‘товариш, член (організації); соратник, співпрацівник’ і *biedre(ne)* ‘товаришка’ (від *biedron* ‘з’єднувати, об’єднувати’).

Більша частина близьких за значеннями германських лексем має романське походження (від лат. *camera* ‘склепіння’, що походить від грецького етимона). Англ. *comrade* ‘товариш’ (пор. нім. *Kamerad*, нідерл. *kameraad*, а також шв. *kamrat*, дан. *kammerat*, норв. *kamerat*) дотепер є офіційною формою звертання у лейбористській партії Великобританії, а також (іще з кінця XIX ст.) у партіях лівого спрямування. Таке явище має цілком певну ідеологічну основу – у такий спосіб бодай номінально вирішується проблема соціальної нерівності і розмежування за гендерною ознакою. Так само з ідеологічних причин відійшли широкочислені у колишній НДР офіційно-партійні форми звертання (германського походження) *Genosse* ‘товариш’ (первісне значення – ‘співтовариш’) і *Genossin* ‘товаришка’. Слід сказати, проте, що класичні форми *Hei* і *Frau*, на відміну від рос. *господин* і *госпожа* у колишньому СРСР, не були, принаймні завдяки багатотисячній традиції, «скасовані» в НДР, сферу їхньої реалізації була лише частково звужено за рахунок надання саме офіційного статусу звертанням *Genosse* і *Genossin*, запроваджених на противагу звертанням *Kamerad*, дискредитованому, як уважалося, за часів нацистського режиму.

Із останнім словом корелюють за формою і загалом також за значенням романські назви: ісп., порт., кат. *samarada*, франц. *samarade*, поширення якого почалося після Великої французької революції 1789 р. Водночас іт. *camerata*, що в роки диктатури Муссоліні було офіційним звертанням у фашистській партії, зазнало апелятивациї у значенні ‘особа з профашистськими поглядами’, тому атрибутом лівого руху стало слово *comragno* ‘компаньйон, партнер’; пор. франц.

sorain ‘приятель, однокашник’, порт. *companheiro* ‘т. с.’, а також ісп. *compañero*, яке в суспільно-політичній сфері, зокрема в латиноамериканських країнах і на-самперед на соціалістичній Кубі, стало основним відповідником рос. *товарищ* (слово *сатаргада* вживалося, зокрема, у фалангістській партії за часів іспансько-го диктатора Франко).

У тюркських мовах відповідні лексеми за походженням не мають нічого спільного із слов’янськими, але ті, що вживалися в колишніх радянських республіках як еквіваленти рос. *товарищ*, спіткала схожа доля й вони поступово переходять до розряду маловживаних, як це сталося, приміром, з аз. *йолдаш* (пор. тур. *yoldaş* або каз. *жолдас*) ‘товариш; супутник; попутник’, що не тільки майже повністю вийшло з ужитку в 90-х рр. минулого століття, а й може вживатися, за свідченнями інформантів, із метою образити співрозмовника. (Навіть у комуністичному Китаї партійне звертання *tóng zhì* в сучасній мові майже не вживається в повсякденному спілкуванні, до того ж у молодіжному сленгу така назва стала позначенням гомосексуаліста. Втім, це вже певні вияви мовного екстремізму.)

Нарешті, лінгвістичний інтерес становить походження фін. *toveri* (*kaveri*) і його не менш виразного карельського відповідника *dovarissu* ‘товариш; компаньйон’, а також етимологія угорських слів *társ* ‘товариш, приятель’ і *elvtárs(nő)* ‘товариш(ка)’, – останні й за соціалістичної доби використовувалися не так часто, переважно в суто ідеологічному контексті.

На завершення наголосимо на тому, що історія укр. *товариш* і споріднених лексем у різних слов’янських мовах свідчить про давність їхнього походження і/або запозичення й досить солідний історичний стаж, а також про істотні семантичні перетворення. Численні деривати, що сформувалися на основі загальнослов’янського етимона, демонструють значну формальну (структурну) й семантичну еволюцію, різномірні зразки вторинної номінації й перенесення значень, унаслідок чого семантичний зв’язок із можливими (тюркськими) етимонами видається майже втраченим або, принаймні, латентним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березяк В. В. Етимологія сучасних українських слів, складовою частиною яких є шумерський вказівний займенник - це та хаттський - то / Віктор Володимирович Березяк [Електронний ресурс] / Інститут україніки. Міжнародна громадська організація. – Режим доступу: <http://www.ukrainica.org.ua/content/2845>.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / Владимир Иванович Даль. – М.: Русск. яз., 1980. – Т. I–IV.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник / Віталій Вікторович Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 704 с.

4. Камычек Я. Вежливость на каждый день / Ян Камычек. – М.: Знание, 1975. – 126 с.
5. Кокотюха А. А. Почему Украина не Россия / Андрей Анатольевич Кокотюха. – Харьков: ФОЛИО, 2004. – 397 с.
6. Колесов В. В. Гордый наш язык... / Владимир Викторович Колесов. – СПб.: Авалон, Азбука-классика, 2007. – 350 с.
7. Радевич-Винницький Я. К. Етикет і культура спілкування / Ярослав Костянтинович Радевич-Винницький. – К.: Знання, 2006. – 291 с.
8. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т. 1–2. – К.: Наук. думка, 1970–1978. – 630 с.
9. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
10. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / Измаил Иванович Срезневский. – СПб.: Изд-во Акад. Наук, 1893–1912 [переиздано фотоспособом. – М., 1958]. – Т. 1–3.
11. Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения / Под ред. Г. Н. Складневской. – СПб.: Фолио-Пресс, 2000. – 700 с.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева / Макс Фасмер. – М.: Прогресс, 1964–1973. – Т. I–IV.
13. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь русского языка / Павел Яковлевич Черных. – М.: Русск. яз., 1993. – Т. I–II.
14. Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego / Wiesław Boryś. – Kraków: Wyd-wo literackie, 2005. – 861s.
15. Türkçe Sözlük. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınlan, 2009. – 2244 s.

В. Г. Скляренко (Київ)

ПОХОДЖЕННЯ ЕТНОНІМА РУСИНИ

У статті обстоюється думка, що етнізм русини на означення жителів Прикарпаття та Закарпаття з'явився раніше від назви держави Русь і походить безпосередньо від назви кельтського (галльського) племені ritheni. Походження етнізму русини розглядається в тісному зв'язку з походженням назви Галичина, утвореної від ойконіма Галич, який виводиться від етнізму галли.

Ключові слова: кельти-рутени, галли, русини, Галичина, Прикарпаття, Закарпаття.

В статтє обосновується мнение, что этноним русины для обозначения жителей Прикарпатья и Закарпатья появился раньше названия государства